

УДК 342.34

Мельниченко Б.Б.

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ В КРАЇНАХ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛІЗМУ НА РУБЕЖІ 80 – 90 РР.

Розпочавшись "епохою революцій", ХХ століття завершилося "епохою демократії". Революція як єдиний дієвий спосіб вивільнення соціальних та національних сил, що домінував протягом майже усього минулого століття, поступилася місцем еволюційному розвитку демократії.

Ключові слова: демократизація в посткомуністичних країнах, зміни в праві країн Центрально – Східної Європи на рубежі 80 – 90 рр. ХХ ст.

Актуальність теми обумовлена необхідністю наукового осмислення суперечливих суспільно-політичних трансформаційних процесів, які відбулися в різних регіонах світу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Саме ці трансформаційні процеси на теренах постсоціалізму стали предметом численних досліджень (Г. О'Доннелл та Ф. С. Шміттер, С. Хантінгтон, Ж. А. Шумпетер, Р. А. Даль, Д. Ді Пальма, К. Давіша, Б. Паррот, Д. Коліер, С. Левітські, А. Пржеворський).

Метою статті, зокрема, є:

- проаналізувати державно-правові аспекти процесу демократизації;
- визначити основні закономірності демократичної трансформації політичних систем у посткомуністичних країнах;
- узагальнити правотворчу діяльність парламентів посткомуністичних країн в 90-х рр. ХХ ст.

Поняття „демократія” та „демократизація” є комплексними та надзвичайно складними для визначення, що обумовлює існування великої кількості поглядів та тлумачень. У більшості досліджень, присвячених процесам демократизації у світі, і зокрема, у країнах Центрально-Східної Європи, застосовуються так звані мінімалістичні чи процедурні визначення демократії, які зосереджуються на найменшій можливій кількості ознак, які забезпечують функціонування демократії.

Початок процесу демократичного переходу (або демократизації) являє собою той історичний момент, коли його учасники усвідомлюють, що старий режим більше не може слугувати основою їхніх дій. У свою чергу, завершення процесу переходу визначається неможливістю повернення до вихідного стану, тобто перехід закінчується тоді, коли політики починають розуміти незворотність змін. Зазвичай перехід до демократії висуває дилему: реформа існуючого режиму (якщо він взагалі піддається реформуванню), або повний розрив з ним. Насправді істинна глибока демократизація поєднує в собі і реформу інститутів держави, і розрив з попередньою політичною практикою, і відмову від попередніх методів керівництва. Як правило, демократизація зумовлюється глибокою внутрішньою кризою економічних, політичних, соціальних структур суспільства, „зношеністю” ідеології або системи цінностей, і тому безпосередньо пов'язана з проблемами модернізації та виступає її інструментом.

Сьогодні очевидно, що не існує і не може існувати унікального, однолінійного шляху демократизації. В різних країнах зміна авторитарних режимів відбувається по-різному, і саме особливості шляхів переходу формують основні риси майбутньої демократії.

Проте, на нашу думку, сам вибір типу (шляху) демократичного транзиту (демократизації) в жодному разі не є довільним. Він диктується не стільки волею політичної еліти чи її частини, скільки історичними традиціями, нормами та інститутами, притаманними певному суспільству, політичною культурою конкретної країни, а також, значною мірою, „зовнішніми” – економічними, соціальними, політичними та іншими факторами.

Політична система переважної більшості країн Центрально-Східної Європи набуває нових якісних ознак. Однією з них став перехід від однопартійності до багатопартійності. Розбудова багатопартійності супроводжувалася появою спочатку громадських рухів, які згодом перетворювалися переважно на політичні партії. „Хартія 77”, „Громадянський форум” у Чехословаччині, польська „Солідарність” – всі вони виступали за утвердження нових політичних цінностей, а саме – домінування громадянського суспільства над комуністичною бюрократичною державою [9, с. 100].

Отже, провідними дійовими особами на початку демократизації були не політичні партії, а громадські рухи та об’єднані національні фронти. Для багатьох новостворених партій були характерні неформальна організаційна структура, розмитість ідеологічних позицій, брак чітко сформульованих програм.

Слід зазначити, що життєздатна партійна система й фундаментальні структури демократії можуть розвиватися лише тоді, коли вирішено протиріччя щодо створення політичної спільноти, а більшість претендентів на лідерство демонструє дійсну прихильність до демократії. Нині Чехія, Румунія, Польща можуть розглядатися як демократичні країни, що мають досить розвинені партійні системи. Наслідком виборів там було формування відносно стабільних урядів, які досить успішно протистояли раннім викликам демократизації. Партії виявилися спроможними об’єднувати різні сили, що виникали в результаті розпаду антикомуністичних рухів, і виступати основними важелями управління конфліктами й забезпечення демократичних інституційних перетворень.

Наприкінці ХХ століття демократичні політичні системи утвердилися у більше, ніж ста державах світу. Значний відсоток з них становлять посткомуністичні країни, в яких відбувається активний політичний транзит, тобто утвердження перехідних суспільств. Та, незважаючи на те, що процес демократизації у більшості країн Східної Європи ще дуже далекий від остаточного завершення, певний трансформаційний досвід дає можливість охарактеризувати динаміку демократичних процесів і виявити особливості демократизації в різних країнах.

Один з найцікавіших варіантів демократичного транзиту надає польський досвід 90-х рр. Усвідомлення невідворотності змін привело реформаторів з ПОРП і політичну опозицію до переговорів «круглого столу» на початку 1989 р., які поклали початок переходу від тоталітаризму до демократичного суспільства. За угодою між урядом і «Солідарністю» було сформовано перехідні Національні збори (сейм і сенат), які розпочали період реформ. Демонтаж старої системи в Польщі розпочався з прийняття

сеймом у грудні 1989 р. пакета з 10 законів, що пізніше отримав назву "план Бальцеровича". Окрім економічної складової, основними напрямками трансформації стали: перехід від авторитаризму до демократії, від монополії одної партії до багатопартійності, від номенклатури до плюралістичної політичної еліти, від влади партійних органів до влади вищих органів держави й органів державної адміністрації, від монополії адміністративної влади до територіального самоуправління. Це стало можливим завдяки високій структурованості польського суспільства, що відрізняє Польщу від більшості східноєвропейських країн.

У Чехословаччині в листопаді 1989 р. розпочався масовий демократичний рух, який мирним шляхом спричинив крах комуністичної системи. Ці події дістали назву «ніжної», «оксамитової» революції. Усе почалося з виступів студентів 17 листопада, які через кілька днів були підтримані переважною більшістю жителів Праги. У керівництві КПЧ виникла боротьба між прихильниками жорстких методів і тими, хто був готовий піти на поступки. 21 листопада на фоні мітингів і демонстрацій, які відбувалися по всій країні, прихильники жорсткої лінії змушені були визнати свою поразку. Оновлене керівництво КПЧ пішло на переговори з опозицією, представленою Громадянським форумом. У січні 1990 р. лідер цієї організації В. Гавел став президентом країни. Новий уряд почав ринкові реформи.

У червні 1990 були обрано нові федеральні збори, а в листопаді пройшли вибори до місцевих національних рад. Першим завданням федеральних зборів стала розробка нової конституції, якій належало визначити стосунки між Чеською і Словацькою республіками.

Процес повалення тоталітарного режиму в Румунії вирізнявся стихійністю і мав драматичні наслідки. Блискавичні зміни в країні стали несподіванкою для владної еліти. 21 грудня 1989 р. вибухнуло народне повстання у м. Тімішоара. За тиждень було повалено, здавалося б, непохитний режим, що створювався десятиріччями. Диктатора та його дружину Єлену Чаушеску стратили. Влада перейшла до рук Фронту національного порятунку (ФНП) на чолі з Й. Ілієску. На виборах до парламенту, що відбулися в травні 1990 р., ФНП одержав дві третини місць. Президентом було обрано Й. Ілієску.

Нове керівництво Румунії провело ряд кардинальних перетворень, розпустило колишні державні структури. 29 грудня 1989 р. була затверджена нова назва держави – Республіка Румунія. ФНП проголосила перехід до політичного плюралізму, перебудову народного господарства, дотримання прав і свобод особистості та національних меншин.

Виникло близько 90 політичних партій і громадських організацій. Компартія була оголошена поза законом, але згодом це рішення відмінили. Працівникам армії, міністерств закордонних і внутрішніх справ, суду, прокуратури було заборонено перебувати у будь-яких політичних партіях.

У лютому 1990 р. було створено Тимчасову раду національної єдності. Її склали ФНП (50% членів) і по три представники від інших політичних партій. За своєю суттю вона була румунським варіантом «круглого столу» і мала завданням підготувати скликання Установчих зборів. Виданий нею декрет містив положення про форму держави (президентська республіка), спосіб вибору президента (загальні та прямі

вибори), структуру парламенту (двопалатний), а також створення нових органів, зокрема Вищої ради національної оборони. Тобто, після краху комуністичного режиму не йшлося про повернення до довоєнної державно-правової системи.

У Болгарії через політичну кризу, зумовлену погіршенням економічного становища, і масову втечу до Туреччини туркомовного населення у листопаді

1989 р. був знятий з усіх керівних посад генеральний секретар Болгарської комуністичної партії Т. Живков. Головну роль у партії почали відігравати реформатори.

Послаблення тоталітаризму спричинило виникнення опозиції. Найбільш впливовим став Союз демократичних сил. Його лідера Ж. Желева у серпні 1990 р. було обрано президентом Болгарії. У грудні того ж року було сформовано коаліційний уряд, до складу якого увійшли як опозиціонери, так і колишні комуністи.

Події 10 листопада 1989 р. – усунення від влади Т. Живкова, обрання нового уряду, проголошення курсу на демократизацію – розпочали політичну еволюцію в НРБ. Зміна тоталітарного режиму в Болгарії відбулася в загальному руслі демократичних революцій Центрально-Східної Європи. Болгарське дисидентство лише зароджувалося, і фактична відсутність опозиції надала іншого характеру й вигляду демократичним процесам, ніж у сусідніх країнах ЦСЄ. Специфіка Болгарії полягає в тому, що поштовх для демократичних змін дали по-реформаторськи налаштовані лідери правлячої БКП. Але виступи нових керівників свідчили, що вони бачать демократизацію як лібералізацію режиму та реабілітацію репресованих і не бажають відмовлятися від керівної ролі БКП чи зміни економічних відносин.

Правильно оцінюючи ситуацію, опозиційні рухи зуміли згуртуватися і вже 18 листопада 1989 р. організували стотисячний антикомуністичний мітинг у Софії, вимагаючи дозволу на утворення нових партій, вільних виборів, розпуску офіційних державних і партійних інститутів. Організовані та стихійні масові мітинги стали звичним явищем, і під їх тиском у січні 1990 р. Народні збори відмінили статтю 1 Конституції про керівну роль БКП. Активізація політичного життя викликала появу багатьох партій, організацій та рухів, спричинила перелом у ході історії країни. Лідери нових політичних партій активно включилися в демократичні перетворення болгарського суспільства.

Важливу роль у процесі демократизації відіграв Національний круглий стіл (НКС), за яким обговорили принципи демократизації політичного життя та устрою, правового порядку і законодавства, деполітизації громадських структур. Головні опозиційні сили – БКП і Союз демократичних сил (СДС) – прийняли угоди, проекти законів, які заклали правові основи плюралізму в країні. Влада й опозиція досягли домовленості про умови мирного переходу країни до парламентаризму, що мало революційне значення і прискорило зміни політичного ладу. НКС започаткував демонтаж тоталітаризму і заклав основи плюралістичної політичної системи. Ситуація після перших вільних виборів, коли більшість належала одній партії (БСП), а президентом став представник іншої (лідер СДС Ж. Желев), являла собою унікальний випадок в європейській політиці. Відбулася легітимація одночасно двох основних політичних супротивників – БСП і СДС. Це – характерна особливість трансформації в Болгарії. Проведені в 1990 і 1991 роках багатопартійні вибори сприяли інституціалізації діяльності політичних

партій, організацій, рухів, активізували участь населення в житті країни, боротьбу за власні інтереси та їх реалізацію в політиці уряду.

НДР була ключовим об'єктом «оксамитових» революцій, оскільки саме тут проходив західний кордон радянського геополітичного блоку. Тут з особливою гостротою відчувався «демонстраційний ефект» західного способу життя й західних споживчих стандартів.

Від початку 50-х і до кінця 1980-х років ніяких масових виступів східних німців не було. Прихід до влади в СРСР М. С. Горбачова і його політика перебудови кардинально змінили ситуацію - почалася активна дестабілізація державності НДР.

«Оксамитова» революція в НДР відбулася в найкоротший термін, буквально за один рік. Як уважають німецькі соціологи, ліберальна модернізація Східної Німеччини являла собою особливий на загальєрегіональному тлі шлях найбільш стрімких і глибоких змін – «трансформації через об'єднання».

Це єдиний у постсоціалістичному співтоваристві випадок максимально сприятливого розвитку при активній фінансово-економічній участі з боку Західної Німеччини.

Об'єднувальний процес у Німеччині умовно можна розділити на три основні етапи:

1) травень 1989 року – 9 листопада 1989 року – загострення кризових явищ. Першим проявом політичної кризи слугувала фальсифікація результатів комунальних виборів у НДР у травні 1989 р. Для цього етапу є характерним загострення кризових явищ в НДР, поряд з небажанням уряду НДР визнати гостру необхідність реформ, спроби проведення політики самоізоляції. Листопадові події в НДР отримали назву антитоталітарної революції. 9 листопада 1989 р. – початок революційних подій у НДР, проявом яких стали масові демонстрації в Берліні та Лейпцигу.

2) 9 листопада 1989 року – березень 1990 року – революція в НДР і складання об'єктивних передумов для об'єднання. Для цього періоду характерні такі риси: по-перше, різке підвищення політичної активності народних мас у НДР, відродження національної самосвідомості та вимоги демократичних перетворень у демократичному дусі. Розвиток подій проходив на тлі економічної та політичної кризи в НДР та за умов активного втручання Бонна, використовуючи економічні важелі, ЗМІ та дипломатичні канали; по-друге, невизначеність майбутнього НДР та пошук варіантів об'єднання, пошук перехідних державних форм, що знайшло свій прояв, у так званому «плані Модрова». Листопадова революція в НДР дала реальні шанси уряду Г. Коля розробити стратегію та тактику об'єднання (десять пунктів Коля) та зробити все, щоб форсувати цей процес: підтримка консервативного «Альянсу за Німеччину», економічна допомога НДР, валютний союз, що був рівноцінний економічній експансії. Березневі вибори в НДР (1990 р.) принесли перемогу консервативній партії «Альянс за Німеччину», що висувала своїм гаслом як найшвидше об'єднання ФРН та НДР на базі ст. 23 Конституції ФРН. Процес об'єднання вступив у фазу «прискореного аншлюсу».

3) березень 1990 року – 3 жовтня 1990 року – процес об'єднання ФРН і НДР. Перемога на виборах громадського об'єднання «Альянс за Німеччину» фактично означала цілковите сприйняття західнонімецького варіанта об'єднання, згідно зі статтею 23 Основного закону ФРН. Введення в дію валютного союзу 2 липня 1990 року надало процесу об'єднання невідворотного характеру. Термін та умови об'єднання були

визначені німецькими державами 31 серпня 1990 року договором “Про об'єднання”. Західні держави та СРСР юридично констатували згоду на об'єднання в договорі “Про остаточне врегулювання відносно Німеччини” від 12 вересня 1990 р. НДР припинила своє існування як суб'єкт міжнародного права. Німецький народ відновив свій суверенітет і єдину державність.

Що стосується парламентів посткомуністичних країн як найважливіших інститутів демократизації, то на практиці вони функціонують далеко не так, як в розвинених демократіях. На шляху оформлення справжнього парламентаризму постають суттєві перешкоди. Окремі країни зберігають свою специфіку політичних процесів.

Так, у Центральній Європі політична активність зосереджується, як правило, на боротьбі між парламентськими партіями. Інші суб'єкти практично виключаються з політичного життя. В результаті, за влучним висловом В. Васовича, відбувається „надмірна парламентаризація” і „надпартизація”.

В цілому в постсоціалістичних країнах переважають об'єднання рухів і партій, недостатньо вкорінених у соціальних структурах і досить розмитих в ідейно-політичному плані. Тому вони є надто динамічними структурами - об'єднуються, розпадаються, створюють різні коаліції тощо. Це не дає можливості парламентам діяти в спокійних умовах. Їх майбутнє, як і перспектива зміцнення демократії, здебільша може гарантуватися вдосконаленням функціонування парламентських республік, стабілізаційними процесами в розвитку багатопартійності, ефективним співіснуванням правлячих партій та опозиції.

Нині в країнах Центральної і Східної Європи кількість партій, представлених у національних парламентах, вже досить обмежена. Від країн Балтії, через Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину й до Словенії їх кількість коливається від чотирьох до семи фракцій. Але так не було з самого початку – це стало результатом процесу концентрації політичних сил.

Утворенню відносно невеликої кількості партій у нових країнах ЄС (і загалом початку переходу від багатопартійних систем до систем з кількома партіями) сприяло, передусім, встановлення прохідного бар'єру у виборчому законодавстві цих країн, який складає, як правило, 4 – 5 %.

Отже, у молодих демократіях на даному етапі можна констатувати певну концентрацію й консолідацію партійних систем, або, принаймні, наявність помірковано плюралістичних партійних систем, що складаються з кількох партій.

З іншого боку, в більшості випадків результати парламентських виборів від однієї кампанії до іншої не засвідчують стабільний результат. Це вказує на певні електоральні коливання, тобто на високу кількість виборців, які від виборів до виборів змінюють свої політичні уподобання.

З огляду на сказане, можна стверджувати, що процес розбудови багатопартійної системи в країнах Центральної і особливо Східної Європи (включаючи й Україну) пов'язаний, передусім, з структуруванням електорату. Через невизначеність соціальної бази утруднюється процес ідеологічної ідентифікації окремої партії та партійної системи в цілому.

Аналіз партійних систем країн Центральної і Східної Європи висвітлює надзвичайно суперечливу картину: тут діють партії дуже різної ідеологічної

спрямованості, існують вельми неоднорідні організаційні структури. Всі вони перебувають на етапі інституційної перебудови та соціальної невизначеності. Тому на тлі високої нестійкості виборців слід очікувати подальших якісних і кількісних змін партійної розбудови.

Утруднюється процес дослідження політичних партій і партійних систем. Про це свідчать численні спроби науковців виявити й узагальнити основні ознаки сучасних партій з метою їх класифікації. Здебільш політичні партії країн Центральної і Східної Європи умовно називають „транзитними партіями”. Йдеться, насамперед, про партії, які виникли або змушені були змінювати засади свого існування на етапі переходу від недемократичних режимів до плюралістичної демократії.

У підсумку, можна зробити наступні висновки:

1. Кожен перехід до демократичного політичного режиму відбувається за специфічних умов конкретної країни, але загалом на основі єдиних закономірностей та відповідно до відносно вузького набору шляхів, способів та моделей руху до іншого політичного і соціально-економічного стану.

2. На процес демократичної трансформації політичного режиму в країнах посткомуністичного світу впливають багато факторів. Для будь-якого типу демократичного транзиту найважливішими факторами є: тип попереднього політичного режиму, рушійні сили, що ініціюють і підтримують рух до демократії, способи здійснення переходу та зовнішні сили, які прямо чи опосередковано впливають на перехідні процеси.

3. Основною специфічною рисою посткомуністичних транзитів є те, що вони відбуваються в рамках особливого політичного, ідеологічного та соціально-економічного середовища, яке склалося за часів комуністичного правління.

Список використаних джерел та література:

1. Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация. Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. – М., Academia – Наука, 1999 – 740 с.
2. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. – К.: Концерн „Видавничий Дім Ін Юре”, 2003 – 248 с.
3. Елисеев С. М. Выйти из „Бермудского треугольника”: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций // Политические исследования. – 2002. – № 6. – 72 с.
4. Шапиро И. Переосмысливая теорию демократии в свете современной политики // Полис., 2001., №4. – 2736 с.
5. Цит. за: Иванов В. Н., Матвиенко В. Я., Патрушев В. И., Молодых И. В. Технологии политической власти: зарубежный опыт. – К.: Вища школа, 1994. – 241 с.
6. O'Donnell G., Schmitter P. Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. – Baltimore, London: Johns Hopkins University Press, 1986. – 142 p.
7. Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей. В 2 т. – Т. 1.: Постсоциалистические трансформации: теоретические подходы / Ред. – сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб. - М. - Берлин: Европейский университет в Санкт-Петербурге: Летний сад: Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – 366 с.
8. Dahl R. Polyarchy: Participation and Opposition.- New Haven and London: Yale University Press, 1971. – 270 p.
9. Васович В. Переход к демократии в посткоммунистических странах // Вестник МГУ. – Серия 18. Политология. – 2000. - №2. – 123 с.

Мельниченко Б.Б. Демократизация в странах мировой системы социализма на рубеже 80-90 гг.

XX век, который начался «эпохой революций», завершился «эпохой демократии». Революция как единственный функциональный способ освобождения социальных и национальных сил, что доминировал на протяжении почти всего прошлого века, уступила место эволюционному развитию демократии.

Ключевые слова: демократизация в посткоммунистических странах, правовые изменения в странах Центрально-Восточной Европы на рубеже 80 – 90 гг. XX века.

Melnichenko B.B. The democratization in postcommunist countries at the turn off the 80–90.

Beginning with «revolution epoch», the 20th century finished with «democracy epoch». Revolution, as the only active means of social and national forces releasing, that dominated within the whole last century, was substituted by democracy revolutionary development.

Key words: democratization in postcommunist countries, changes in the law of Centric-Eastern European countries at the turn off the 80–90-es of the 20th century.

Надійшла до редакції 26.11.2009 р.